

4. **Адышева, Т.Ж.** Ырлар жана поэмалар [Текст] / Т.Ж. Адышева. - Ф.: Кыргызстан, 1979.
5. **Артыкбаев, К.** Нускалуу ыр дүйнө [Текст] / К. Артыкбаев. - Б: Кыргыз туусу, 2003.- Б. 28-31.
6. **Даутов, К.** Уникалдуу феномен [Текст] / К. Даутов. - Ф.: Ала - Тоо, 1989, №9.- 159б.
7. **Момунова, Г.** Кыргыз Республикасынын эл акыны Тенти Адышевага 90 жыл [Текст] / Г. Момунов. - Б.: Кыргыз туусу, 2010.
8. **Маяковский, В.В.** Эки томдук чыгармалар жыйнагы [Текст] / В.В. Маяковский.- Москва, 1988.
9. **Тургунбаев, С.** Ыр дүйнөсү ыйык [Текст] / С. Тургунбаев. - Ф.: Кыргызстан маданияты, 1980.
10. **Сарыков, С.Т.** Философия поэзии Т.Адышевой [Текст] / С.Т. Сарыков // Наука. Образование. Техника.- Ош.: КУУ, 2020.- С. 50- 56.

Поступила в редакцию 17.02.2021г.

УДК:81(-055.2)

Акматова А.А.

доцент Ошского государственного универ., Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ "АЯЛ" КОНЦЕПТИНИН ЖАШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНӨ КАРАЙ АТАЛЫШТАРЫ ЖАНА ТУРМУШТАГЫ ИШ КАДАМДАРЫ

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилиндеги аял концепти каралган. Концептке ылайык келген, дал келген белгилер жана катмарлар, мүнөздөмөлөр белгилүү бир адамдын эне тилинде жана маданиятында ишке ашаары белгилүү. Тил бул маданияттын – негиздөөчүсү. Изилдөөнүн максаты кыргыз тилиндеги 'аял' концептин түзгөн сөздөрдүн жааш өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштары, турмуштагы иш кадамдары боюнча түшүндүрмөлөрдү берүү болуп эсептелет. Изилдөөлөрдө адабияттарды талдоо усулдары колдонулган. Бул макалада «аял» концептисинин элементтери болгон турмуштагы жааш курактык өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштагы сөздөрдү изилдеп табуу жана туура колдонууну билүү да чоң мааниге ээ экендиги ырасталды. Алынган илимий жыйынтыктар орто жана жогорку окуу жайларга сунушталат.

Негизги сөздөр: зайып; аял; улгайыңкы аял; узчулук; жүрүм-турум; коом; улуттук баалуулуктар; каада-салт; үй-бүлө.

ВОЗРАСТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ КОНЦЕПТА "ЖЕНЩИНА" И ИХ ЖИЗНЕННЫЕ ОБЯЗАННОСТИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается концепция «женщина» в кыргызском языке как предмет исследования. Известно, что знаки и слоги, характеристики, соответствующие понятию, реализуются на родном языке и культуре конкретного человека. Язык является основателем культуры. Поэтому целью данной работы является объяснение названия слов, составляющих понятие «женщина» в кыргызском языке, в соответствии с их возрастом, жизненными ступенями. В исследовании использованы методы анализа литературы. В статье подтверждается важность исследования и правильного употребления существительных в зависимости от возрастных характеристик жизни, которые являются элементарными понятиями «женщина», полученные результаты рекомендуются для среднего и высшего образования.

Ключевые слова: жена; женщина; женщина в пожилом возрасте; шитье; поведение; общество; национальные ценности; обычаи и традиции; семья.

AGE DIFFERENCES OF A CONCEPT 'WOMAN' AND THEIR LIFE RESPONSIBILITIES IN THE KYRGYZ LANGUAGE

This article discusses the concept of women in the Kyrgyz language as the subject of research. It is known that the signs and layers, characteristics that correspond to the concept, are realized in the native language and culture of a certain person. We know that language is the founder of this culture. Therefore, the purpose of this article is to explain the names of the words that make up the concept of 'woman' in the Kyrgyz language, depending on their age, and the steps in life. The research used methods of literature analysis. This article confirms the importance of researching and correctly using nouns, depending on the age characteristics of life, which are elements of the concept of "woman". The obtained results are recommended for secondary and higher education.

Key words: *wife; woman; old woman; sewing; behavior; society; national value; traditions and customs; family.*

Кыргыз элинде аялзаты ар дайым урмат-сыйга ээ болуп, үй-бүлөдө жана коомдо татыктуу орунду ээлеп келген. Макалада кыргыз тилиндеги «аял» концептин түзгөн сөздөрдүн илгерки каада салтыбыз боюнча жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштарына жана турмуштагы иш кадамдарына түшүндүрмөлөр берилип, алардын курактык өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштагы сөздөрдүн азыркы мезгилдеги колдонулушун изилдөө менен аларды чыгармалардагы образдар, ыр саптар, айтымдар аркылуу кандай колдонулуп келе жаткандыгын мисалдар менен талдоого алабыз.

Алгач концепт боюнча изилдөөчүлөрдүн ойлорун дагы карап көрөлү. А. Залевская концептке “Адам акылындагы кадимки түшүнүктөн, мааниден айырмаланып, илимий сыпаттоонун азыгы катары аң- сезимде объективдүү түрдө жашоочу, динамикалык мүнөздө сезилип-туюлуучу когнитивдик түзүлүш”, [7,178] - деген туура аныктамасын берген. Биздин оюбузча, концепт, биринчиден, мазмунуна бизди курчап турган дүйнөгө байланыштуу жалпы маалыматты камтыган бирдик болсо, экинчиден, улуттук маданиятта сакталуучу, топтолуучу, муундан-муунга өтүүчү, өздөштүрүүчү касиетке ээ болгон менталдык бирдик, экендигине аял концептинин жаш өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштарын изилдеп жатып ынандык. Бул бирдиктер татаал түзүлүшкө ээ болуп, биздин аң-сезимибизде сакталат.

Биз изилдөөгө алган “аял” концептин түзгөн сөздөрдүн жаш өзгөчөлүгүнө карай аталыштары, мисалы турмушка чыга элек кыздар үчүн төмөнкү тилдик каражаттар колдонулат: *секелек кыз, тестиер кыз, беш көкүл кыз, бийкеч, кыз, селки, секет, ал эми турмушка чыккандан кийин төмөнкүдөй концептуалдык белгилер менен аталат: колукту, селки, келин, жубай, зайып, аял, улгайыңкы аял, катын, байбиче, кемпир,ж.б.* деп бөлүштүрүлүп келет. Анда алардын аталыштарын чечмелеп, түшүндүрүү менен турмушта кандай колдонулуп келгенин мисалдар менен анализдеп көрөлү.

Секелек кыз -бул учурда айлана-чөйрөсүн анча аңдай албаган, оюнга тойбогон кездеги ойноок кыздарды айтабыз. Секелек кыздар - эс-акылы эми кирүүчү кыздар. Алардын жүрүш-туруштары анчалык эрөөн-төрөөнгө алынбайт. Балалык сүймөнчүлүгү аркылуу, үйдөгү балдардын кенжелеринен болгондуктан баары кечиримдүүдөй сезилет [1]. Мисалы: *Он*

саамайым секелек, он бешке жашым жете элек (Эр Табылды). Ата-энеси Айдайды дагы эле баягыдай секелек кыз көрүшөт (К. Кайымов) [5,426].

Тестиер кыз (кол арага жараган жаш өспүрүм, бой токтоткон кыз)- бул кол арага жарап, үй ичиндеги иштерди аткарууга аракеттенген, өзүнүн жоопкерчилиги бар кыз. Тестиер чактан тартып, энеси, эжеси, жеңелери ага түз таалим берүүгө назар ташташат. Жакшы үй-бүлөнүн ички жүрүм-турумдары, улуу-кичүүгө мамиле-катыштарын баамдаган тестиер өзү эле ошол нукту аркалайт. Өзүнүн кир-когун жууйт, үйдү мизилдетип шыпырат, улуулардын нускоолору ага багыт берет. Бул куракта ата-бабасы нарктуу, акыл-эстүү ата-энелер кызыбыз ушакчы аталып кетет деп, кыздарын айылчылатпайт. "Кызга кырк үйдөн тыюу" мына ушундан калган болуу керек. Жеңелери аны "кичине кыз" деп да тергешет [1]. Мисалы: *Он үч-он төрт чамасындагы уч тестиер кыздар келе жатышты (Ш.Бейшеналиев)* [5, 540].

Беш көкүл кыз -Бул бой тартып, болукшуп, өз боюн өзү түзөп, арка чачы алты, жаак чачы сегиз өрүм, тал-тал көрүнүп калган кыз. Жүк маанектейт, узчулукту кармайт. Тестиерлерге үлгү көрсөтөт. Аларды жумшап, аткарган иштерин теске салып турат. Айлуу түндөрүндөгү кыз оюндарына жеңелерин ээрчип барат. Ал үкүлүү кундуз тебетей кийет. Тышы кызыл, жашыл, көк болушу ыктымал. Салтыбызда беш көкүлдүн бой турпатына кызыл чыптама, тик жака, кош этек көйнөк, көгүчкөн төштөнүп, этеги жайылып укмуштай жарашык берет [1]. Мисалы: *"Бир убакта эки алма, Мен албайм, сен алба, Эмне болуп калгансың, Беш көкүл элең мен барда"* (Эл ыры) *"Көрүнүшүң көк бөксөдө баратып, Туура карап, тура калган эликтей..."* (Байдылда)

Мында беш көкүлдүн мүчөсүн көрсөтүп жатат. Беш көкүлгө ар тараптан жуучу түшөт. Жаш жигиттер кыз көрүүгө келишет. Кыздан кыз тандалат, ар ким өзүнүн ылайыктуусун жактырат. Тестиер кыз чыптама, көйнөк менен топу кийет. Аны "такыя топу" дейбиз. Боз үйдүн түспөлүн элестеткен буга үкү тагылат. Бийкеч менен беш көкүлдүн айырмасы аз. Жалпы түшүнүктө турмуштана элек кыздарды "бийкеч" деген атта да айтып жүрөбүз [1]. Мисалы: *Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар чымын-куюн болуп жетип келишти (М. Абакиров) Беш көкүлдүү кызды алды. ("Манас" С.Каралаев)*[5, 271]. *-Кана эми, беш көкүл чачындан айланайыным, бери болчу, мандайындан өбөйүн!* [3,90]

Беш көкүлдөн өткөн ургаачылар - **бийкечтер**. Бийкеч – бойго жетип калган кыз. Мисалы: *Андагы бала чагы жок, керилген бийкеч болуптур. (Тоголок Молдо). Он жетиде бойго жеткен бийкечке, тебетейлүү кандай неме жабышпайт (Т. Үмөталиев)* [5,273].

Колукту - бул жаңы турмуштанган кыз. Ал бирди төрөгөнгө дейре колукту аталат. Тактап айтканда анын чачы жандырылып, эки өрүлүп ага учтук, чолпу тагылып келген. Эми такыя элечек кийет. Колукту төркүнүнөн кайын журтуна шөкүлө кийип барат да, ал баш кийимди кайра кайтарат [1]. Мисалы: *Сүйүү эмне? Сүттөй таза колукту! Ансыз анан алтын өмүр толукпу? (Алыкул Осмонов). Жубай – «жуп» же «жубатуучу», «көңүл жубатаарым» деген сөздөрдөн келип чыгышы мүмкүн. Дагы эске ала турган жагдай кыргыз элинде: «Атка бергис кунан бар, кызга өткөн жубан бар», – деген макалыбыз да жубай сөзүнө жакындашып, көп нерсеге ой салып турат. Демек, изилдеп-иликтөөгө алышыбыз зарыл.*

Жар – Жубайлардын бири, аялы же күйөсү (Улгайганга чейинки мезгилге карата). **Жар** – эркек менен аял бир бүтүндүктү туюндуруп, ал эми аны экиге бөлсө, жарым-жарымдан бөлүнөт эмеспи. Демек, «жарым» деген сөздөн кыскартылып айтылып калса керек. Ошондуктан кыргыздар эки жаш баш кошкондо жар-жар айтып, «түгөйү, жарымы табылды»,

– деп жарыя айтып, жар-жар чакырып, той өткөрүп келишкен [1]. Мисалы: *Алымкул өзүнүн башына түшкөн жамандыкты сүйгөн жары Гүлайымга баяндап берди (К. Абдукаримов). Азамат эрге табылса, айнектей сулуу жар кызык (Токтогул) [5,512]. Зайыбы кандай берилип сүйсө, күйөөсү да жубайын дал ошондой сүйгөндө гана аялзатынын махабаты толук кандуу боло алат [4, 179].*

Зайып – аял, жубай. *Мен Каныбектин зайыбы Анархан болом(К. Жантөшев). Калмурат да, зайыбы Алима да келинге ыраазы болуп калышты (Абдукаримов). Жаман аял билбеймин кайдан чыгат, жакшы зайып табылгыс бир кен азыр (Токтогулов) [5,587].*

«Кен көйнөктүн тазасы, зайыпзаттын паашасы» деп Каныкейдин образы бүгүнкү муундарыбыз учун таалим-тарбиянын өрнөгү демекчиз [4, 182].

Катын - Кыргыз үй-бүлөсүндө жубайды аял жана катын деп атап келишет. Бирок, аял дегенди сылык деп, катын дегенди орой сөз катары кабыл алып, аны көп пайдаланбай жатабыз. Катын деген сөз бүгүнкү мезгилде көп аялзатына жага бербеген, аларды кыжалат кылган, басынткандай туюлган сөзгө айланып калгандыгы дагы жашыруун эмес, кийинчерээк «аял» сөзү менен алмашты десек болот [1].

Катын -аял,зайып (аял деген созго караганда одонороок мааниде колдонулат)

Мисалы: *Жакшы болсо катының, келип турат жакының (макал).*

Эбин таап кармаса, үйдүн көркү катында (Мендирман).

Кадырлаш болсо өлгөнчө, катындын көркү эр менен (Токтогул) [5,80].

“Эрди-катын бир үйдүн айы менен күнү ” деген учкул кеп жашайт. Эри менен аялы бир куштун канатындай, бир үйдүн айы менен күнү болуш үчүн, ал экөөнүн ортосунда гармония өкүм сүрүп туруш керек [4,179]. Катын деген азыр толуп жатат, четинен чертмей....Алтын баштуу катындан, бака баштуу эр артык [2, 256].

Аял - зайып, эрге тийген ургаачы, эркектин жары, жубайы. Жаш аял. Калхозчу аял [5].

Мисалы: Жалаң жакшы, жаманы жок аялдын,
Жан жыргалы, жароокери адамдын.
Турмуш көркү, дүнүйөнүн туткасы
Үйдүн куту, апакеси балаңдын.

Аял, аял..., айтар сөзүм менин миң,

Сенсиз секунд жашай албайт көрүндүм.

Элжиретип эркелеген назына

Эркек болбой, таш болсом да эрирмин. (Байдылда Сарногоев)

Ак куу жок кезде көл көрксүз, Аял жок кезде эр көрксүз.

Булбулсуз токой, гүл көрксүз, Аялсыз айлуу түн көрксүз.

(Байдылда Сарногоев).

Сен жок болсон кыска менин кулачым, Аялзаты, сөздүн айтсам ырасын. (Жедигер Саамаев)

Кемпир – бул сөз дагы перси тилинен кирген. Жашы жогорулап, улгайып бара калган мезгилде айтылган. Мисалы: *Гүлсаана деген бир кемпир бар, атасы жокту асырайт, жылаңач барса кийгизет (Токтогул). Ушул эле датканын энеси албуут кемпир эле (А.Токомбаев) [5,829]. Кемпирге да ушинтип айтып кой. Мырзакул сельсовет болгондо пайдасы эмне деп сүйлөнүп жүрбөсүн...[3, 132].*

Аял үйдүн туткасы -деп айтылып келет элибизде анткени аял сүйүктүү жар, ардактуу апа эле эмес, жаман эрди жакшы, жакшыны баш, башты хан кылган чон дараметке ээ үйдүн туткасы болуп эсептелинет.

Байбиче - үйдүн кожойкеси, «катын үйдүн куту, эркек үйдүн түркүгү», – дегендей үй ичине ээлик кылып, ички-тышкы мамилени теске салып, балдардын тарбиясын өз мойнуна алган. Бул – мерчемдүү аялдык, жашамык жаштарын өтөп, өзүн набаттуу кармап келе жаткан энелердин сылык аталышы. Нускалуу карыялыгы – келин-кезектерине, айыл ичиндеги ургаачыларга үлгү. Кийинкилер так ушундай карууга таасирленет. Илгери "байбиче аялы", "байбиче аялынын балдары" деген сөздөр айтылуучу [1]. Байбиче – бул социалдык статус. Бир нече аялы бар адамдын биринчи аялы. Үйдөгү оокат тиричиликти башкарып, жашабыраак калган аял. Улгайган аялдарга карата урматтап кайрылуу иретинде колдонулат. Мисалы: *Чочулашып үрпөйүп, байбиче токол башында (К.Жантөшев)*. *Байбиченин бардыгы – төөдөй кара сандыгы (макал)*. - *Келгиле, байбичелер, келгиле, - деп Жапар ордунан тура калды (К. Баялинов)*. *"Калк ичинде байбичелер эсенби, Кант кошконсуп, бал кымызын чайкаган" (А. Темиров)*. [5,190] -Ээ, *байбиче, ачуунду кой, бакандай үч уул төрөп бердин, андан башка мага байлык-дөөлөттүн кереги эмне?* [3, 132].

Жогорудагы “аял” концептин берген кээ бир сөздөр (мисалы зайып, беш көкүл,) азыркы учурда көп колдонулбай калгандыктан жаны муун алардын маанилерин түшүнүшпөй калып жатат, алар чыгармалар аркылуу гана берилип жатат. Чыгармалардагы аялдардын образдары улутубуздун руханий-адептик мурасын сактоодо чон мааниге ээ. Азыркы учурда аялдарга карата “айым” деген сөз көбүрөөк колдонулуп келе жатат.

Айым -Асмандагы ай кыргыз элинин түшүнүгүндө сулуулуктун символу болгон. Сулуулук аялдарга таандык назиктиктин, мээримдүүлүктүн артыкча бир белгиси катары каралган. Ошондуктан аларга айым деген кайрылуу урматтагандыкты да туюнткан [6].

Айым -1. зайып, аял, жар (кадырлап урматтоо иретинде). *Баатырынды кул кылам! Айымынды тул кылам!(Семетей)*. *Калматай баатыр зайыбы, Мырза Жаныл айымы (Тоголок Молдо)*. *Кадыры бар калкына, Бу кайсы элдин айымы (Жантөшев)* [5]. **Айым** -2. Аялдарга карата сылыктык менен, урматтоо менен кайрылуунун формасы. *Бул кыргыз сага эл эмес, айым, Бу Талас сага жер эмес, айым (Манас)* [5].

Жыйынтыктар:

1. Демек, концепт – элдин ой-пикири, көз карашынын жыйындысынан турган, өз мазмунуна менталдык маалыматты камтыган бирдик. Бул макалада «аял» концептисинин элементтери болгон турмуштагы жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө карай аталыштагы сөздөрдү изилдеп табуу жана туура колдонууну билүү да чоң мааниге ээ экендиги ырасталды;

2. Ар бир улуттун аял затына гана тиешелүү, алардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүнө гана таандык улуттук баалуулуктары бар эмеспи. Ал баалуулуктар биздин тилибизде кыргыз элинин тарыхый эпосторундагы, көркөм чыгармаларындагы аялдардын образдары үй- булөдө жаратылышынан ажардуу, адептүү, ыйбалуу, акылдуу жар, мээримдүү эне, колунан көөрү төгүлгөн уз, кыйын кезенде элге-жерге коркунуч туулса айбаттуу, шамдагай, эр жүрөк, эркек мүнөз, жоокер аялга айланган кыргыз кыз-келиндери катары бүгүнкү күндөгү келин-кезектерге, кыз-кыркындарга үлгү болуусу менен сакталуусу зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. **Акматалиев, А.** Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А. Акматалиев.- Бишкек, 2002.- Б.1- 8.
2. **Айтматов, Ч.Т.** Чыгармаларынын 8т. Гүлсарат [Текст] / Ч.Т. Айтматов. - Б.: Бийиктик, 2014. – 432 б.
3. **Айтматов, Ч.Т.** Чыгармаларынын 8 т. жыйнагы [Текст] / Ч.Т. Айтматов. - Б.: Бийиктик, 2009.- 384б.
4. **Байгазиев, С.** Манас таануу [Текст] / С. Байгазиев. - Б.: Полиграфбумресурс, 2017.- 720 б.
5. **Акматалиев, А.** Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А.Акматалиев. - Б.: Аврасия Пресс, 2015. — 800 б.
6. **Сейдакматов, К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов.- Илим, 1988.- 337 б.
7. **Залевская, А.А.** Текст и его понимание: Монография [Текст] / А.А. Залевская. – Тверь, 2001. - 177 б.
8. **Ботобаева, А. И.** Афоризмы с концептом "счастье-несчастье" в русском и английском языках [Текст] / А.И. Ботобаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2019. - №3. – С. 85 – 92.
9. **Ботобаева, А.И.** Концепт «Счастье-несчастье» в провербиальных средствах русского-английского языках [Текст] / А.И. Ботобаева // Наука. Образование. Техника.- Ош: КУУ, 2018. - №1. – С. 89 – 96.

Поступила в редакцию 20.02.2021 г.

УДК 81.22

Бердибаева Н.И.

преп. Ошского технологического универ. им. М.М. Адышева, Кыргызская Республика

**КОГНИТИВТИК ЛИНГВИСТИКАДАГЫ ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК
СҮРӨТҮ ЖАНА АНЫН ТҮРЛӨРҮ**

Бул макалада когнитивдик лингвистикада актуалдуу болгон дүйнөнүн сүрөтү термин-түшүнүгүнүн жалпы жана жеке маанилери, колдонуу чөйрөсү жана компоненттери каралат. Дүйнөнүн сүрөтү термини окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө чечмеленет жана ар кандай позицияда каралат. Изилдөөнүн максаты дүйнөнүн сүрөтү түшүнүгүнүн жалпы жана жеке маанилерин аныктоо, алардын маанилерин анализдөө, жана анын түрлөрүн изилдөө. Адам муундардын кылымдар бою жыйнаган тажрыйбасынан улам дүйнөнү кабылдоонун даяр моделдери калыптанган өз тили аркылуу курчап турган чөйрөнү көрүп билет, сезет, башкача айтканда тил бул баарлашуунун ыкмасы гана эмес, маалымат сактоонун каражаты болуп да саналат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү термини концептосфера, этномаданият, менталитет жана менталдуулук түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта, анткени дүйнөнүн сүрөтү адамдын аң сезиминде жаралат, ал эми аң сезим адамдын маданиятынан, дининен, менталитетинен жана чөйрөсүнөн көз каранды. Ошондой эле макалада дүйнөнүн сүрөтү түшүнүгүнүн түрлөрү каралат.

Негизги сөздөр: когнитивная лингвистика; дүйнөнүн тилдик сүрөтү; менталитет; термин; аң сезим; ой жүзүртүү; индивид; маданият; руханий жашоо.

КАРТИНА МИРА И ЕГО ВИДЫ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В этой статье рассматривается особенно актуальный термин-понятие в когнитивной лингвистике «картина мира», его общее и частное значения, сфера использования, его компоненты.